

Терміни-словосполучення в сучасній українській археологічній науці

Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано особливості термінів-словосполучень, які функціонують у сучасній українській археологічній науці як самостійні термінологічні одиниці. Описано чинники, що впливають на стійкість аналітичних термінів, виділено найбільш типові структурно-семантичні моделі, за якими утворено складені найменування, зроблено спробу систематизувати їх за ступенем семантичного стягнення лексем.

Ключові слова: терміни-словосполучення, номінативні одиниці, структурно-семантичні моделі, родові відношення, багатокомпонентні терміни.

Локайчук С. М. Термины-словосочетания в современной украинской археологической науке. В статье анализируются термины-словосочетания, функционирующие в современной археологической науке как самостоятельные терминологические единицы. Определяются причины, которые влияют на устойчивость аналитических терминов, а также типичные структурно-семантические модели образования составных наименований, предлагается систематизация последних по степени смысловой разложимости.

Ключевые слова: термины-словосочетания, номинативные единицы, структурно-семантические модели, родо-видовые отношения, многокомпонентные термины.

Lokajchuk S. M. Phrasal Terms in Modern Ukrainian Archaeological Science. The paper analyses the specificity of phrasal terms function as independent terminological units in modern Ukrainian archeological science. The factors affecting the stability of analytic terms are described, the most typical structural semantic models of composite denominational formations are indicated, an attempt of their systematizing by the degree of the semantic assemblage of lexical units is made.

Key words: phrasal terms, nominative units, structural semantic models, relations of gender and aspect, multi-componential terms.

Постановка наукової проблеми та її значення. Система термінів як лексична система мови відкрита для входження нових номінативних одиниць. Аналізуючи номінативні процеси в термінології, дослідники відзначають стійку тенденцію до зростання синтаксичної деривації. Цей спосіб терміноутворення настільки продуктивний на сучасному етапі розвитку терміносистем як української, так інших слов'янських мов, що, наприклад, у польській літературній мові він є головним типом творення термінологічної лексики, відтісняючи на задній план морфологічний спосіб [4, 61]. За нашими підрахунками, 43 % загальної кількості термінологічних одиниць української археологічної науки припадає на дво-, три- та багатокомпонентні терміни.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Термінологічність словосполучень була предметом мовознавчих дискусій, у яких брали участь О. С. Ахманова, В. П. Даниленко, А. П. Коваль, Т. І. Панько, В. М. Овчаренко та інші дослідники.

Терміни-словосполучення, або аналітичні терміни, – семантично цілісні утворення, що складаються з двох і більше компонентів. Аналітичний термін подібний до вільного словосполучення, проте вільне словосполучення виконує номінативну функцію, а термін-словосполучення – номінативно-дефінітивну, оскільки позначає певне, строго закріплене за ним поняття. Термінологічне словосполучення, окремі члени якого різнобічно розкривають складне наукове поняття, О. С. Ахманова визначає як комбінативний термін [1, 474].

Метою статті є структурно-семантичний аналіз термінів-словосполучень, зафіксованих у публікаціях археологічних матеріалів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. А. П. Коваль наголошує на тому, що складені терміни – це стійкі словосполучення, які “вносяться у текст в готовому вигляді, а не створюються заново (це одиниці мови, а не мовлення)” [5, 293]. Щоб стати терміном, словосполучення має набути певної стійкості. Останнє залежить від низки факторів, головними з

яких є такі: 1) більш або менш стабільний порядок компонентів словосполучення; 2) обмеження зміни його частин; 3) багаторазова повторюваність; 4) наявність таких поєднань у словниках і довідниках.

Терміни-словосполучення – зручний засіб виділення диференційних ознак базового поняття під час систематизації археологічних пам'яток і знахідок. Саме терміни-словосполучення здатні з найбільшою повнотою відобразити необхідні диференційні риси іменованого поняття, “ними легше, ніж іншими словотвірними засобами, передати належність до класифікаційного ряду, сформованого на родо-видовому відношенні понять” [3, 132]. Наприклад, археологічно зафіксована різноманітність поховань, що визначається особливостями традиційно-побутової культури, відображена у вербальних конструктах, про термінологічність яких свідчить наявність у них дефініцій: *поховання основне*, тобто те, задля якого насипався курган, *поховання впускне* – впущене у насип з будь-якого рівня, здійснене в уже наявному кургані, аналогічно: *поховання випростане*, *скорчене*, *скринькове*, *урнове*, *глекове* та інше. Так, терміном *глекові поховання* позначають вид поховального обряду, виявлений на некрополях античних міст Північного Причорномор'я в IV–III тис. до н. е., за яким померлих чи рештки тілоспалення поміщали в спеціально виготовлені або звичайні глеки (УРЕС, 1, 412).

Тенденцію до утворення стрункої структурно-семантичної системи поділом родових понять на видові та встановлення відношень між ними можна виявити в межах кожної тематичної групи термінів. Наприклад, назви культур епохи бронзи, мотивовані формою поховальної споруди, характерної для кожної з них, *ямна (давньоямна) культура* – поховання в прямокутній ямі, *зрубна культура* – поховання в зрубі (яма з дерев'яними конструкціями), *катакомбна культура* – у катакомбі. Стійкість і відтворюваність термінологічної одиниці залежить передусім не від мовних та функціональних якостей, а від стійкості та відтворюваності пов'язаного з нею поняття [7, 172].

Для видової диференціації родових понять частіше залучають загальноживані відносні прикметники або прикметники, утворені від термінів: *розкопки – пробні, стаціонарні, рятувальні; датування – відносне, абсолютне, перехресне; муст'є – типове, двобічне, зубчасте*. Якісні прикметники вживають у складі термінів рідко, ймовірно, через своє нетермінологічне походження. Крім того, вони певною мірою десемантизовані, вже не називають безпосередню якість, а виражають лише загальну, усталену, незмінну ознаку (від них не можна утворити ступені порівняння), наприклад: *правильні пластини, пізній палеоліт, давній горизонт*.

Аналіз показує, що стрижневе слово перебирає на себе систематизувальну функцію, оскільки є виразником родового поняття, атрибут виконує класифікаційну роль – називає видову ознаку. Терміни-словосполучення, “утворені поєднанням прикметника з іменником, є стійкими формами номінацій, що характеризуються стислістю та семантичною єдністю” [9, 146].

Як компоненти гіпонімічної парадигми атрибутиви вказують на функцію, призначення, морфологію позначуваних археологічних предметів: *вістря – бокові, свідерські, косоретушовані; техніка [оброблення крем'яних знарядь] – пластинчаста, різцева, макролітична, мікролітична; ретуш – полого, плоска, крута, притуплювальна, дрібнозубчаста, контрударна, лямелярна, струменева* тощо.

Структурно терміни-словосполучення формуються за різними твірними моделями й бувають дво-, три- та багатокомпонентні. В українському мовознавстві прийнято поділ словосполучень на прості й ускладнені, запропонований І. Р. Вихованцем, котрий двокомпонентні словосполучення відносить до простих, а три- й багатокомпонентні – до ускладнених [2, 196]. Усі вони побудовані за моделями підрядної залежності компонентів – узгодження й керування – та їх поєднання. Кількість компонентів може збільшуватися залежно від актуальності допоміжного складника, який виконує функцію уточнення в класифікаційній схемі. Так, поступово виділяючи диференційні ознаки різновидів *різців* – знарядь із гострим кінцем з оббитого кременю, призначених для вирізання пазів у дерев'яних, кістяних виробках, якими користувалися в період верхнього палеоліту та мезоліту – досягають точності опису артефактів шляхом нагромадження ознак: *різці* → *різці на відщепках* → *різці на відщепках бічні* → *різці на відщепках бічні ретушні*.

В археологічній терміносистемі переважають двочленні терміни-словосполучення. Це можна пояснити, ймовірно, тим, що така структура відповідає природі терміна, який перебуває в складних ієрархічних відношеннях з іншими термінами.

Серед двочленних термінів-словосполучень виділяємо такі структурно-семантичні моделі:

1. Модель “прикметник + іменник” A + N: *вторинна ретуш* – дрібне сколювання, що додає знаряддю з оббитого кременю кінцевого вигляду після того, як первинним оббиванням утворюється лише заготівка (СДА, 48), *мисове городище* – укріплене поселення (обгороджене валом і ровом), збудоване на мису, утвореному високим берегом ріки, струмка чи яру (К, 112), *свідерська підтезка* – відбивний горбик наконечника стріли, знятий кількома плоскими сколами (АУ, 57). Аналогічно утворені й інші терміни, включно з тими, які називають численні різновиди археологічних предметів: *аморфний нуклеус* (важко визначити форму, оскільки фасетки сколів видно на всьому корпусі ядрища, з якого сколювалися переважно відщепи (АУ, 153), *мікролітична фація*, *маркувальний горизонт*, *багатошарова пам'ятка*, *польова археологія*, *курганна група*, *зубчасті знаряддя*, *різцеві сколи*, *двоплощинні нуклеуси* тощо.

У низці аналітичних термінів фіксуємо поєднання дієприкметника з іменником: *фасетована пам'ятка* [нуклеуса], *фрагментовані знаряддя*, *стратифіковані пам'ятки*, *похований ґрунт* [паудорфу], *ретушовані пластини*, *прокреслений орнамент*, *розвинутий неоліт* тощо.

Окремо виділяємо значну кількість назв видових понять, утворених поєднанням прикметника, похідного від географічної назви, з іменником (назви пам'яток, знарядь праці, озброєння, предметів побуту, прикрас): *яніславицькі трикутники*, *свідерські наконечники*, *аренсбурзькі наконечники*. Атрибутиви в словосполученнях часто є складними прикметниками: *археологічна культура*, *історико-археологічний об'єкт*, *господарсько-побутовий комплекс*, *лінійно-стрічкова кераміка*, *багатошарова пам'ятка*, *конусоподібні горщики*, *кременеобробне виробництво*, *мідно-кам'яний вік* тощо.

2. Модель “іменник + іменник” N + N – поєднання іменника в називному відмінку з іменником у родовому: *відбитки зернівок* – характерні виїмки на кераміці від вигорілих під час випалу зерен рослин, які випадково потрапили у глину (СДА, 43), *індекс пластинчастості* – частка пластин серед інших знарядь у процентному відношенні (АУ, 14), аналогічно: *стратиграфія відкладень*, *чистота комплексу*, *заповнення житла*, *місцезнаходження пам'ятки*, *носії культури*. Стрижневий компонент у цих термінах часто виражений віддієслівним іменником, який називає процеси, пов'язані з дослідженням, збереженням археологічних предметів: *класифікація артефактів*, *реставрація ландшафтів*, *датування поховань*, *картографування пам'яток*, *паспортизація знахідок*, *ідентифікація артефактів*.

Крім вербальних засобів, компонентами складених спеціальних найменувань можуть бути символи, що спричиняє утворення своєрідних “комбінованих символослів” [3, 107]: *Гальштат А*, *Гальштат D*, *Трипілля А (ранній етап)*, *Трипілля В (середній етап)*, *Трипілля ВС (середньопізній етап)*, *Трипілля СII (фінальний етап)*.

3. Модель “іменник + прийменник + іменник” (N + p + N) – прийменникове керування. До складу таких словосполучень залучаються прийменники *на*, *з*, *в*, *для*: *поховання на [давньому] горизонті* – на рівні колишньої поверхні; *поховання на підситці* – на спеціально зробленому земляному підвищенні (АУ, 47); аналогічно: *знаряддя на пластині*, *різець на відщепі*, *відщепи з виїмками*, *пластини з ретушю*, *сокира з перехватом*, *скребки з виступом*, *поховання в амфорах*, *заготівки для нуклеусів*. У загальній структурі археологічних термінів конструкції з відмінковими формами служать переважно для номінації предметів.

Наявність у термінологічному словосполученні трьох або більше компонентів свідчить про використання кількох простіших термінів або словосполучень для детальнішої конкретизації поняття. Такі багатокомпонентні конструкції створені переважно за принципом послідовного синтаксичного зв'язку між їхніми складниками, наприклад: *археологічна розвідка – глибока археологічна розвідка*, *візуальна археологічна розвідка*; *археологічні пам'ятки – рухомі археологічні пам'ятки*, *нерухомі археологічні пам'ятки*.

Специфіка трикомпонентних конструкцій полягає в тому, що основним елементом для побудови термінів-словосполучень може бути двокомпонентне словосполучення (у більшості випадків) або окреме слово.

За способами граматичного оформлення виділяємо такі групи трикомпонентних термінів-словосполучень:

1) поєднання іменника з атрибутивним словосполученням типу іменник + (прикметник + іменник) N + (A + N): *техніка твердого відбійника* – архаїчна палеолітична техніка первинного оббивання, яка надає колекції знарядь грубих контурів (З, 63), *вкладні кукрецького типу* – крем'яні пластини з великими плоскими фасетками на черевці, іноді доповнені ретушню на спинці та

різцевими сколами по краях (СДА, 46); аналогічно: *культури фракійського гальштату, культура лійчастого посуду, коло лінарних культур, техніка крайового ретушування, поховання в кам'яних скринях, відщепи з фасетованими п'ятками, пластинки з притупленою спинкою, мікророзкладені з притупленим краєм;*

2) поєднання прикметника з атрибутивним словосполученням типу прикметник + (прикметник + іменник) $A + (A + N)$: *катакомбна культурно-історична спільність, притуплювальна прямовисна ретуш, серединні асиметричні різці, волинська неолітична культура, колективне палеолітичне мисливство, насичений культурний шар, двобічне крайове ретушування;*

3) поєднання прикметника з іменниковим словосполученням прикметник + (іменник + іменник) $A + (N + N)$: *хаотична система розщеплення, ударні площини нуклеусів, культурні нашіарування поселень, акомодативний бік знаряддя, відносно датування пам'яток, мікроріздева техніка транше, первинне оббивання кременю, півокруглі скребачки на відщеплах, кінцеві скребачки на пластинках;*

4) поєднання іменника з іменниковим словосполученням (ступеневе керування) іменник + (іменник + іменник) $N + (N + N)$: *знаряддя типу рабо, прийом потоншення з черевця, індекс пластинчастості комплексу, індекс спорідненості пам'яток, вироби зі слідами спрацьованості, відщепи з кіркою на спинці.*

Інколи терміни-словосполучення зазнають мовної компресії, часто із переставлянням компонентів, наприклад: *культура оббитих гальок – культура гальок – галькова культура* (культура нижнього палеоліту, названа за знаряддям первісної людини – грубо оббитими гальками), *горизонт культурних залишків – культурний горизонт, поля поховальних урн – поля поховань, вкладні кукрецького типу – кукрецькі вкладні, двобічно оброблене знаряддя – двобічне знаряддя*. Явище стягнення словосполучення внаслідок пропускання означувального компонента характерне для термінів і відображає, на наш погляд, загальну мовну тенденцію.

Широка можливість різного комбінування термінологічних словосполучень із двох, трьох і більше відомих слів сприяє швидкому утворенню відповідних термінів для позначення нових наукових понять. Продуктивність термінів-словосполучень у досліджуваній термінології пов'язана передусім з тим, що вони здатні повністю покривати поняттєве поле досліджуваної системи й разом із нагромадженням ознак можуть збільшувати склад компонентів, наприклад: *лінгбійські прості вістря та лінгбійські вістря зі скошеним пером; верболісті свідерські вістря, яніславицькі асиметричні вістря з виїмкою.*

Базою для багатокомпонентних термінів є дво- і трикомпонентні словосполучення, наприклад: *горизонти залягання [обробленого кременю], відтискна техніка [оброблення кременю], двобічно оброблене знаряддя [із зубчастим робочим краєм], спинники бондарихінського типу [із затупленою спинкою й краями], лінгбійський наконечник [із круторетушованим черешком і підправленим ретушию пером], пошарові розкопки [великими площами].*

Ставлення до громіздких утворень, так званих термінів-описів, неоднозначне. Одні дослідники вважають, що вони “дають співвимірну, чітку, позитивно оформлену основу позначуваного поняття” [10, 75], а також найбільш інформативні, оскільки ними можна передати достатню кількість необхідних ознак поняття чи реалії. В. П. Даниленко зазначає, що такі ускладнені словосполучення не можна розцінювати як нормальне явище, як типові терміни, це аномалії, яких потрібно уникати [3, 133]. На думку інших дослідників, термінологізація багатокомпонентних словосполучень відносна, оскільки вони здебільшого описують поняття [8, 122]. Вважаємо, що терміни-описи межують з визначеннями понять, навіть, власне, є дефініціями. На наш погляд, вони функціонують тому, що відсутні відповідні терміни, змістовим наповненням яких були б ці розгорнуті описи. Так, наприклад, в археології немає терміна для позначення поняття ‘палеолітичне житло із кісток мамонта’, тому використовують описову конструкцію.

Наявність багатослівних терміноодиниць актуалізує питання про межі складеного спеціального найменування, про можливість сприйняття його як цілісного позначення. На думку Л. Малевич, межі терміна-словосполучення слід визначати не за кількістю компонентів у його складі, а за здатністю певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням наукового поняття [6, 35]. Єдиним застереженням, зауважує дослідниця, є те, що складене найменування не повинно виходити за рамки непередикативного сполучення слів, оскільки предикативні сполучення не мають номінативної функції.

Незручність використання громіздких словосполук веде до термінологізації понять, спрощення словосполучень, абрєвіації. Наприклад, термінологічне словосполучення *виймчасте знаряддя на пластині [з робочим краєм з однією чи кількома виймками]* замінено порівняно недавно запозиченим однослівним терміном *анкош*, до дефінітивної частини якого увійшов наведений опис (СДА, 40). Багатоконпонентна номінація *німанська пізньомезолітична мікро-макролітична культура* була згорнута до рівня двочленного терміна *німанська культура*, детальніша інформація про яку закладена в дефініції.

Лексико-семантична організація аналітичних термінів дає підстави зараховувати їх до лексично обмежених словосполучень, характерною ознакою яких є те, що місце одного з компонентів заміщують не будь-які слова відповідної категорії, а лише деякі лексеми певної семантичної групи чи закритого ряду [3, 104]. Це різновид стійкого словосполучення, компоненти якого поєднані за певними лексичними та граматичними правилами відповідно до законів валентності, які “покликані закріпити той зв’язок речей чи ідей, який існує в дійсності” [9, 146].

За ступенем семантичного стягнення лексем терміни-словосполучення можна згрупувати у два різновиди:

1. Численні аналітичні терміни – відносно вільні словосполучення, цілісність яких зумовлюється конвенціональністю та стійкістю у використанні. Серед них виділяємо:

1) терміни, що не містять переосмислених компонентів, тобто кожне слово в такому утворенні є терміном: *горизонтальна стратиграфія* – дослідження об’єктів, що знаходяться в одній площині та взаємо перекриваються (О, 58), *крем’яна індустрія*, *археологічний комплекс*;

2) словосполучення з переосмисленим одним компонентом, який може бути нетерміном: *зовнішній мод*, *орієнтація поховання*, *бронзовий вік*, *культурний шар*, *кущ пам’яток*, *курганний могильник*.

Створення термінів такого типу мотивоване семантикою їх компонентів. Наприклад, перехід людства за неолітичного часу від привласнювальних (мисливство, рибальство) до відтворювальних (землеробство, скотарство) форм господарства англійський вчений Гордон Уайльд назвав терміном *неолітична революція*, передавши ним поняття ‘глибокі якісні зміни в розвитку суспільства (революція), що відбулися за доби неоліту’.

2. Термінологізовані нерозкладні словосполучення, мотивація компонентів яких дещо стерта, переосмислена, їх ще прийнято називати термінологічними фразеологізмами [3, 105]: *відкритий лист* – документ, виданий польовим комітетом Інституту археології НАН України, який дозволяє проводити археологічні дослідження: розкопування та розвідування (СДА, 43), *залигання знахідок in situ* – непорушність артефактів, збереження там і в такому положенні, в якому залишила їх стародавня людина (В, 5), *вузол пам’яток* – скупчення близько розташованих пам’яток на обмеженій території (О, 173); аналогічно: *венери палеоліту*, *звіриний стиль*, *період великого переселення народів*, *поховальна лялька*, *закласти розкоп*, *відкрити пам’ятку*. Це найменш поширений тип аналітичних термінів. У випадках фразеологічної номінації смислової структура терміна включає наукову оцінність і своєрідну стилістичну виразність.

До складу термінологічних словосполучень можуть входити власне терміни та слова нетермінологічного характеру. Незважаючи на те, що терміни-словосполучення характеризують різним ступенем смислової розкладності, самостійність їхніх окремих компонентів ослаблена або зовсім втрачена, тому за характером значення вони наближаються до окремого слова.

Висновки. Значна кількість різновидів форм досліджуваних археологічних об’єктів, необхідність номінації кожного варіанта видозміни основної форми під час систематизації археологічних пам’яток і знахідок зумовили надання переваги аналітичним термінам, оскільки поєднувальні можливості слів дозволяють формувати ряд понять на основі однієї лексеми. Структурно терміни-словосполучення сформовані за різними твірними моделями і бувають дво- три- та багатоконпонентні. В аналізованій терміносистемі переважають двочленні аналітичні найменування, позначені найбільшою частотністю й семантичною стійкістю.

Аналітичні терміни виконують не лише номінативне завдання, а й допомагають окреслити обсяг позначуваного ними поняття, зрозуміти його місце в системі інших понять археології.

Умовні скорочення назв джерел

- АУ – Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняк та ін. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
- В – Винокур І. С. Археологія України : навч. посіб. / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – К. : Вища шк., 1994. – 320 с.
- З – Залізняк Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи: культурний поділ і періодизація : [монографія] / Леонід Залізняк. – К. : [б. в.], 1999. – 284 с.
- К – Кучинко М. М. Археологія Волині : [навч. посіб. для студ. істор. спец.] / М. М. Кучинко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – 157 с.
- О – Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.) : [наук. вид.] / Григорій Охріменко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. – 520 с.
- СДА – Словник-довідник з археології / [уклад. : Н. О. Гаврилюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1996. – 431 с.
- УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1–3.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [изд. 2-е, стер.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 247 с.
4. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии / [отв. ред. В. П. Даниленко]. – М. : Наука, 1971. – С. 7–67.
5. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 307 с.
6. Малевич Л. Багатоконпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації / Л. Малевич // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. 8. – С. 35–38.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
8. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології : [монографія] / Л. О. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1991. – 152 с.
9. Склад і структура термінологічної лексики української мови / [відп. ред. А. В. Крижанівська]. – К. : Наук. думка, 1984. – 196 с.
10. Суперанская А. В. Терминология и номенклатура / А. В. Суперанская // Проблематика определения терминов в словарях разных типов. – Л. : Наука, 1976. – С. 73–83.

Статтю подано до редколегії
27.12.2010 р.